

Дочу А. Р.

МОВНІ КОНТАКТИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТЕМАТИЧНИХ ГРУП ЛЕКСИКИ (на матеріалі англійськоорнітонімікону)

К.: Наук. думка, 2017. — 206 с.

Дослідження мовних контактів, породжуваних ними явищ і процесів мають давню історію і є традиційними для мовознавства. Серед проблем лінгвістичної, зокрема лексичної, контактології чи не найактивніше сьогодні опрацьовуються механізми та способи адаптації лексичних запозичень на матеріалі різних мов. Аналіз сучасних процесів запозичення, що є значущими з огляду на розширення ареалів мовних взаємопроникнень і взаємовпливів, у зіставленні з відповідними процесами минулих етапів розвитку мови дає змогу простежити тенденції мовного поступу, з'ясувати співвідношення внутрішньо- і зовнішньомовних ресурсів у формуванні різних лексичних груп у певні періоди життя мови.

Теоретично будь-яка мова може містити необмежену кількість запозичень. Проте в кожній мовній системі діють внутрішні закономірності, які обмежують її наповнюваність чужими елементами, що зумовлює різну сприйнятливості мов до запозичень. Англійська мова належить до мов з дуже високим відсотком запозичень, який спричинений історичними умовами розвитку країни, що приводили до численних безпосередніх мовних контактів. Хрестоматійна цифра 30% на позначення кількості питомих англійських слів дає підстави стверджувати, що англійська лексична система має гібридний характер, а запозичення є домінуючим способом збагачення словникового складу цієї мови. Тому виправданими є теоретичні дослідження запозичень як наслідку мовних контактів, їх рухомості у процесі мовної еволюції на матеріалі англійської мови.

Особливо важливим для подібних досліджень є опрацювання тих тематичних груп лексики, які характеризуються давністю виникнення, тісними і

при цьому історично змінними зв'язками з автохтонними і зовнішніми народними джерелами, певною стійкістю до іншомовних впливів. Тематичну групу англійських орнітонімів цілком обґрунтовано обрано об'єктом розгляду в монографії А. Дочу, яка є актуальною як у плані дослідження конкретного мовного матеріалу, так і в площині розв'язання низки завдань теоретичного характеру.

Дослідження виконано на багатому фактичному матеріалі, дібраному з тлумачних, історичних, етимологічних, термінологічних, діалектних, перекладних словників, енциклопедичних джерел і спеціальних посібників. Переконливою є й кількісна репрезентація сформованого корпусу назв птахів: 1158 одиниць, з яких 574 — іншомовного походження.

А. Дочу випрацьовує власне бачення давно відомих, але досі неусталених у мовознавстві термінів. На основі аналізу різних типів лексичних мікросистем, а також підходів мовознавців до їх розмежування і застосування при дослідженні конкретного мовного матеріалу, зокрема назв птахів, авторка доходить науково обґрунтованого висновку про доцільність розгляду орнітонімів як тематичної групи (с. 11-12). Зазначену групу вона розуміє досить узагальнено як сукупність матеріальних денотатів, об'єднаних темою «птах», указуючи при цьому на перерахування як форму впорядкування денотатів у групі і різнотипність відношень між членами групи (наприклад, рід — вид). Такий підхід до розуміння внутрішньої організації досліджуваної тематичної групи можна кваліфікувати як дещо спрощений, адже якщо виходити з наукової класифікації орнітонімів, то для неї характерна дуже суворієрархічна структура, яка враховує основні таксономічні катего-

рії в систематиці птахів. З огляду на це тематична група назв птахів, позамовна за критерієм виділення, мала б складатися з численних тематичних підгруп, для опису яких знадобилися б глибокі знання особливостей самих денотатів, а це вивело б дослідження за межі мовознавства. Тому обране авторкою трактування тематичної групи можна вважати евристично виправданим і продуктивним саме для лінгвістичного аналізу орнітонімів передусім іншомовного походження та їх впливу на склад і структуру досліджуваної тематичної групи.

Ключовим для всієї праці є термін «запозичення». Попри велику кількість досліджень, присвячених іншомовному слову, теоретичні питання запозичення й адаптації іншомовної лексики досі залишаються спірними. А. Дочу обирає як робоче зручне при дослідженні мовних контактів тлумачення запозичення і як процесу іншомовних впливів, і як його результату. Висвітливши типологію мовних запозичень, авторка докладно розглядає кальки (як приховані запозичення) і їхні типи, а також слова-гібриди, виокремлює проникнення з-поміж власне запозичених слів. Певною мірою наукова новизна властива авторському трактуванню терміна «екзотизм», який уточнено в монографії.

Загалом у праці враховано різні підходи до характеристики орнітонімів індоевропейських, зокрема германських, мов, а також напрацювання українських і зарубіжних (переважно російських та американських) лінгвістів з проблем мовних контактів і запозичень.

А. Дочу простежує динаміку формування тематичної групи орнітонімів давньоанглійського та середньоанглійського періодів, способи словотворення, адаптації запозичених назв птахів і семантичні процеси, які їх супроводжували. Невеликий відсоток запозичених слів, що є результатом виявленої авторкою тенденції до використання власних ресурсів для збагачення лексики в давньоанглійський період, як і поступове збільшення кількості запозичень у середньоанглійському і новоанглійському періодах, можна вважати універсальною схемою поповнення різномовних тематичних груп лексики. Крім цього, саме найдавніші періоди розвитку мов були часом формування каркасів лек-

сичних груп, які утворювалися на основі питомої найуживанішої лексики, про що свідчить матеріал рецензованої монографії. Загалом тематична група орнітонімів — це здебільшого лексика спеціальна, що становить периферію словника. Відсоток загальновідомих назв птахів, що входять до базової лексики, у будь-якій мові дуже незначний. Так, пересічний носій української мови знає не більше тридцяти назв птахів, а окремі групи мовців — мисливці, лісівники та ін. — не більше шістдесяти (за даними анкетування В. Куйбіди та О. Глоби). На це ж указує також досить обмежене використання назв птахів у фольклорних текстах. В англійських народних піснях, наприклад, немає добре відомих горобця, галки, іволги, павича, сокола, щигля чи яструба¹. Тому можна вважати, що вплив позамовних чинників на мотивацію більшості орнітонімів зведений до мінімуму, а власне мовні процеси (парадигматичні відношення, розвиток семантичного словотворення, ієрархія мотиваційних ознак) репрезентовані в цій тематичній групі досить широко. Усе це дає підстави для виявлення мовних універсалій саме на матеріалі цієї, як і подібних, груп лексики.

При дослідженні тематичної групи орнітонімів окремо виділяється проблема мотивованості найменувань птахів. Мотивоване слово, зв'язок між звучанням і значенням якого встановлюється з опертям на мовні й позамовні чинники, містить ознаку позначуваного, що лежить в основі номінації. Закріплення мотивуючих ознак у значенні слів є результатом осмислення довкілля носіями мови. Тому дослідження особливостей мотивації назв птахів безпосередньо пов'язане з осмисленням способів членування семантичного континууму. А. Дочу провела мотиваційний аналіз давньоанглійських орнітонімів, виділивши основні мотивувальні ознаки назв птахів цього періоду. Мотивованість орнітонімів наступних періодів розвитку англійської мови не була предметом окремого розгляду в монографії, мабуть, через те, що запозичення часто

¹ Див.: Хроленко А. Т. Словарь языка фольклора как база этнолингвистических исследований // Слово и культура. — М., 1998. — Т.2. — С. 289.

немотивовані, однак можна припустити, що для подальших етапів мовного розвою основні мотивувальні ознаки залишилися незмінними. Універсальними вони мали б бути і для відповідних тематичних груп інших мов. Змінилися б, очевидно, лише кількісні показники, які свідчать про ступінь мотивованості орнітонімної лексики відповідних періодів. Різною була б також кількісна дистрибуція різночасових мотивованих лексем за типами мотивованості з огляду на фонетичну, морфологічну і семантичну організацію орнітонімів.

Якісний і кількісний аналіз запозиченої орнітонімної лексики середньоанглійського періоду, здійснений у монографії, підтвердив висловлену понад сто років тому думку англійського дослідника Логана Сміта про те, що прогрес англійської мови є не результатом розквіту, а наслідком двох національних лих — датського вторгнення і нормандського завоювання². Саме позамовними чинниками авторка пояснює проникнення французьких, латинських і скандинавських запозичень у середньоанглійську орнітонімну лексику (с. 61-62).

Дещо іншими є позамовні (економічні, політичні, культурні, глобалізаційні) передумови поповнення тематичної групи орнітонімів словами з індоевропейських та неіндоевропейських мов у новоанглійський період. Більшість запозичень цього етапу розвитку англійської мови А. Дочу кваліфікує як непрямі (с. 129). Трапляються також екзотизми (с. 133). Екзотизми як загальмовані запозичення утворюють окрему групу орнітонімів із нульовою адаптацією, проте дискусійною є проблема їхньої кваліфікації, адже непрямыми чи дистантними запозиченнями екзотизми можна вважати лише з певним застереженням. Наприклад, запозичення з мови маорі є результатом безпосереднього контакту двох мовних систем — англійської мови в її новозеландському варіанті й маорійської — другої офіційної мови Нової Зеландії. Такі запозичення зумовлені внутрішньою потребою носіїв територіального варіанта англійської мови позначати до-

бре їм відомі об'єктивно існуючі реалії довкілля. Тому, скажімо, орнітонім *kaka* в новозеландському варіанті англійської мови — внутрішня реалія зі своєю особливою прагматичною оцінкою і культурною значущістю. Для британського чи американського варіантів англійської мови він є зовнішньою реалією — фрагментом чужої картини світу, яку легко розпізнати через її незасвоєність, невідповідність структурно-звуковому ладу англійської мови. Водночас ця лексема може вважатися інтернаціоналізмом, оскільки запозичена й іншими мовами, уживається не лише в спеціальній літературі, але й засвідчена в загальномовних лексикографічних працях. Так, сучасні словники російської мови вже фіксують відповідники цього екзотичного орнітоніма як (*попугай*) *кака*.

Особливості територіального розмежування лексики — окрема проблема, яка особливо важлива для англійської мови з її територіальною розпорошеністю і побутуванням у різних варіантах. Окремі аспекти цієї проблеми в межах аналізованого матеріалу висвітлює дослідження орнітонімів-регіоналізмів (с. 103-105). Однак значно складнішими є процеси витіснення загальноживаних (серед них і запозичених) англійських орнітонімів територіальними новотворами чи запозиченими назвами у варіантах англійської мови³, як і згадувана вище проблема поповнення англійської мови через територіальні варіанти і пов'язані з цим різні аспекти адаптації запозичень, не лише структурно-семантичні, а й функційні. Цих питань дослідниця торкається лише спорадично, наводячи приклади окремих питомих орнітонімів, витіснених запозиченнями-регіоналізмами (с. 106).

Аналіз особливостей функціонування слів в усному мовленні і діалектах підтверджує думку про те, що існує часово-локальна вісь входження запозиченої лексики в англійську мову. Шлях запозичення в літературну мову може пролягати і через діалект, тоб-

² *Smith L.P.* The English Language. — London, 1912. — P. 18.

³ На що вказує американський дослідник Р. Бенкс у праці «*Obsolete English Names of North American Birds and Their Modern Equivalents*» (електронний ресурс: <http://www.pwrc.usgs.gov/research/pubs/banks/obsall.htm>)

то через подвійне запозичення — зовнішнє і внутрішнє. Це добре усвідомлює авторка, указуючи на можливість лінгвогеографічної локалізації місця контакту і зв'язок з діалектами (або й з іншими ідіомами, такими як професійний соціолект) у межах континууму мови-реципієнта (с. 98). Крім цього, слід урахувувати й те, що вживання слів в усному мовленні завжди випереджає їхню лексикографічну фіксацію. Словники можуть реєструвати лексику, яка вийшла чи майже вийшла з ужитку, або не засвідчувати вживаних слів. Особливо цінною для аналізу є та частина запозичень, що перейшла в узус, тобто адекватно сприймається й активно побутує в мовленні. Отже, потрібен двобічний підхід до дослідження процесу засвоєння запозичень: і в системі мови, і з огляду на використання її носіями. Оскільки лише кількісно обмежена частина тематичної групи назв птахів має широке застосування в усному мовленні, важливо брати до уваги професійне мовлення орнітологів, як і загалом розвиток орнітології як науки, відображений у відповідних наукових текстах і найсучасніших орнітологічних реєстрах, що можна вважати чи не основним позалінгвальним чинником формування тематичної групи орнітонімів новітнього етапу розвитку англійської мови.

У монографії докладно висвітлено процес запозичення й адаптації орнітонімів англійської мови, які за ступенем засвоєння А. Дочу традиційно поділяє на повністю і частково адаптовані, але при аналізі враховує всю складність асиміляції запозичень, що містить фо-

нетичну, графічну, граматичну, семантичну, стилістичну адаптацію, розвиток синтагматичних і парадигматичних зв'язків. Такий підхід до дослідження дав змогу авторці дійти науково обґрунтованих висновків щодо складу, структури, особливостей становлення тематичної групи орнітонімів англійської мови, ролі мовних контактів і запозичень у цьому процесі. Скрупульозний кількісний аналіз різних груп досліджуваної лексики (за походженням, типом, ступенем адаптації тощо) виявляє масштаби та інтенсивність іншомовних впливів на орнітоніми різних періодів розвитку англійської мови.

Певну наукову і прикладну значущість має «Словник запозичених назв птахів англійської мови», уміщений у Додатку до рецензованої праці (с. 167-204).

Загалом дослідження обраної тематичної групи лексики в історичній перспективі дає змогу простежити не лише її становлення, але й перенести результати дослідження на всю систему запозичень англійської мови, а також вибудувати теоретичне підґрунтя для подібного аналізу запозичень у складі тематичних груп інших мов. З огляду на це праця А. Дочу може бути цікава не тільки мовознавцям, що досліджують проблеми лінгвістичної контактології, історичної лексикології, але й студентам, аспірантам, учителям, які цікавляться історією становлення лексичної системи англійської мови і тим, яку роль мовні контакти відіграють у цьому процесі.

З. КОЦЮБА
(Дрогобич)